

Idioma valenciá del temps de l'anguila

Ricart García Moya

En un temps lluntá, molt lluntá, estávem uns amigachos props als vint anys engolint clóchines en suc de pebberroig y corfes de llima , además de vi valenciá en La Pilarica. La taberneta¹ estava just debaix del meu estudi en el Trosalt, que aixina li diem per cámbit morfológic y etimología popular, com ha pasat en fotracá de veus en tots els idiomes. Derivats d'un étim mosárap d'orige prerromá (*i*taucia?*), ixqueren el val. *tos* (cast. *cogote*) y *tossal* > *tosal*, terreno² elevat, per lo que'l poble aná canviant lo de *tosal* pera nomenar el puesto ahon pujava la llaugera costera que fea el carrer de la Bolsería, y creá 'Tros Alt' que, per lley d'economía llingüística, donaría el valenciá modern Trosalt:

"Tros Alt" (Llibret Falla Tros Alt, 1864, p.10)

"el Mercat, la Bolsería..., y el Tros Alt" (Lluch, F.: Terra d'amor, 1914, p.3)

"tots el coneixen per el peluquero del Trosalt" (Llombart: A Chusep Pérez, 1877)

Per estar en el mes dels gats, giner, y fer prou de fret dalt, en el porche del terrat, havíem baixat del estudi a calfarmos la panxa al fosc baret, ahon tenien clóchines jagants que portaven del port junt a la Chitá (ara diuen que les valencianes son les chicotiues, ¡cóm mos prenen el monyo!). Els reunits, abanda del terroriste blaver que escriu astó, eren Santiago Bolufer, ductós estudiant de Filosofia; el yogui Sebastiá Marés, pintor; Alfonsito Plaza, escultor (que havia tornat de Nova York en unes malletes roses); Jorge Inglés, ceramista; además del artiste de ballet Federico, alemá que mos doblava en etat. Vingué a Espanya fugint dels nazis, enrosinats en fer chichines als homosexuals. Estaven en mig de la conversació, raere de béurer uns gots, cuan el provocatiu y bromiste Bolufer, d'una rabotá, li esbramá a Alfonsito: '¡Mosatros son mariquitoles!'. La bonica paraula valenciana, dita en aquell temps de represió sexual, soná a cartapell als fartons clochiners que aumplièn La Pilarica; pero l'ambient era chaler y, abanda de caps de gaidó, miraetes de reull, colsaes y escoltetes a barra cachea, seguïrem engaldint y chuplant clochines en aquells companyers, que tant inyore.

La paraula dita per Bolufer m'agradava per sa rarea. Era del valenciá amagat, el que existix sinse que ningú li fasa puesto en dictionaris (yo, tart, la fiquí en el DHIVAM, GINER 2022). Crec que, per aludir als gays, no ix en la majoría d'autors; perque més de u y dos estaven aponats dins l'almari; pero, per eixemple, en juliol de 1883 tenim un cas ahón el mariquitola es protagoniste. Segons llix, les mixorreres de Benidorm volien que les portes de la iglesia estigueren aubertes desde les sis de la matiná: "pues a la avanzada hora de las seis de la mañana aun continúan cerradas." L'encarregat d'aubrirles era el gorrómí sacristá "**Mariquitola**"³, que volía ampomar estipendis per matinejar. Deixe pera'ls novelistes la riqueta de idees que suggerixen aquells valencians de Benidorm y les causes del malnom mariquitola. Per cert, una de les cristoleres vehines del sacristá era la sinyora Ibars, coneguda en el mot "**Tesola**"; y prop de Benidorm estava el barranc "**Aulfera**", variant d'albufera. Documentats estos vocables, nemon a atres del temps de l'anguila.

En la mateixa fulla del semanari ahon ix 'mariquitola', feen fan campaneta de combregar del forner de Benidorm que calfava a la parenta: "el hornero de la calle de Santo Domingo, conocido con el apodo de

GOZOS A NUESTRA SEÑORA DE CONTRA LA PESTE.
Venerada en la Iglesia Parroquial de San Nicolás de Valencia.

1 –cultisme, del lletí *taberna*: "taberna" (BNM, Mulet: Ms. Infanta Tellina, c. 1660); "que hau entrat en la taberna" (BUV, Ms. 668, Rahonament de Vinalesa, 1735) "en Sueca, ni en dos llanternes, / no s'entren dos tabernes" (Granell, Joan B.: Una fulla de llorer, Sueca, 1885, p.13), etc.

2–cultisme valenciá, del lletí *terrēnus*: "y netejat lo terreno" (Ms. de Jusep Esplugues, retor de la Vall d'Albaida, a.1740); "adelantarem terreno. Bona faena farás" (Conv. de Saro. 1820); "lo favorit que es este terreno de la naturalea" (El Mole, 1837, p. 116); "terreno en profusió" (Un pillo y els chics educats, 1846, p. 43); "en terreno llaujer (...) com també en terreno humit" (Aforismes rurals catalans traduïts al valenciá, 1853, pp. 58, 63); "tant de terreno" (BNM, Ms. Marsal, Ramón: Els amants d'Alboraya, 1862, f. 42); "per aquells terrenos" (La creu del matrimoni, 1866, p.10); "al terreno qu'els siga més apropiat" (El Canari, volá 1^a, Castelló, 1883, p.6), etc.

3 El Canfali, Benidorm, 20/ 07/1883.

Rabosot fue conducido a la cárcel..., gritos que daba tal sujeto maltratando a su mujer.” Paraula clásica y viva entre mosatros, el polisémic ‘rabosot’ aludix a l’astut que s’esmunyix raere de fer trastaes y oferix dos cares. Al náixer ‘rabosa, rabosot’ en valenciá, es propagá a territoris vehins d’Aragó, Murcia y Catalunya, encá que’n llengua valenciana deixá més derivats: rabosa, raboser, rabosera, raboserías, rabosí, rabosot, etc.: “rabosa” (Ferrer, St Vicent: Sermons, c. 1400); “e sobre aquell (un) rabosí” (AMV. Manual de Consells, nº 16, f. 159, 8 juliol 1373); “com un rabo / de rabosot” (Sento y Tito, c.1794), etc.

L’anguila que matava valencians

La veu ‘anguila’ apenes oferix singularitat respecte a les llengües vehines, per ser filla del lletí *anguilla*; pero, abanda de l’us metafòric y les varietats d’anguila maresa, martina, pasturenca, cabuda, fartona, anguilonet (cast. *angula*), també era nom del *cólera*. En vida dels dits Mariquitola y Rabosot n’hiavién tres enfermetats que inquietaven prou: la pigota, la pallola y l’anguila. Aixina, en Benidorm, junt a les dotorerías del sacrista y el forner, es parlava de certa enfermetat: “esa mortal epidemia llamada cólera morboasiático.”⁴ En tot el Reyne patien este calfament de cap; aixina, a Valencia aplegaven inquietants notícies d’Aixátiva: “si lo de Eixátiva es efectivament l’anguila y...”⁵; pero, ¿qué volien dir en aixó d’anguila? El periodiste mós heu aclarix: “si el cólera en tot y en aixó s’haguera presentat... ya escomensá l’anguila a picar per ahí com si...”⁶. Per tant, en valenciá dien anguila al cólera.

La rahó d’eixe nom era per els dibuixets de la bacteria *Vibrio cholerae* que garabatechaven biolécs com Ramón y Cajal. Pera cuansevol valenciá era pareguda a una ralleta o vírgula que fea moviments com aserps y anguiles, motiu pera que’l batejaren aixina al bicho, sinse pédrer el lletinisme: ‘virguleta, virgules: rayitas o líneas muy delgadas, y varitas pequeñas’ (Escrig: Dicc. 1851). De fet, trobem l’us de les paraules vírgula, cólera y anguila: “del vírgula a la presència, cantem el kirieleixó” (La Moma, 11 / 04/ 1885, p.2); “molt fondes en el sementerí pera soterrar 500 morts per si ve el vírgula” (La Moma, 18/ 07/ 1885, p.5).

Atent als aconteiximents, Eduart Escalante es feu eco d’este asunt en ‘Fuchint de l’anguila’. A modo de croniste de la dramática enfermetat, mos oferix dasta la dieta que, supostament, els defenia contra la⁷ enfermetat: “que t’agarra l’anguila” (Escalante: Fuchint de l’anguila, 1891, ed. 1917, p.10) El toc irònic estava motivat perque’l poble es sentia prou segur tras tallar el contagi en vacunes y medides⁸ higièniques tras el mortífer colp de l’anguila en 1885, en 200 morts diaris. El sainetiste fa que parle una sinyora contra’l marit maniàtic y encarabasinat en lo bo y lo roín contra l’anguila; aixina, desaconsellava “les verdures y frutes”. N’hia que dir que’n valenciá modern tenim les morfologies cultes *fruit, fruta, frutes, frutals, fruters...*, del lletí *fructus, fructa*; deixant en el caixó dels arcaïsmes les corrupcions *fruit, fruita...*:

«si asó dura o se fa llarc,/ d’esta, anem a la goleta.../ que no se compren verdures ni frutes, (en llibertat,/ perque yo no vullc privarme/ de res del mon.)»

La sinyora, reguinyant, seguix marmolant contra’l seu marit:

“...no vol eixir de la olleta; / per la nit , sopes y carn/ rostida, qu’estic ya d’ella/ hasta més amunt del cap: / l’aigua pe(r)a beure, bollida;/ els cuberts, s’han de cremar,/ mos fa llavar trenta voltes/ en sabó desinfectant; / y, hasta en l’aigua que escurem / mon marit mos fa posar/ vidriol... vostés reparen”

4 El Canfali, Benidorm, 20/ 07/ 1883.

5 La Moma, 4 d’abril 1885, p.12.

6 La Moma, 25/ 07/ 1885, p.1.

7 Sinse aprostrofar artícul y substantiu: “patir prou en la enfermetat” (El Cullerot, Alacant, 19/ 06/1897, p.2.

8 Del lletí *meñri* > *medir* > *medida*: “perque es dador sens medida y llum” (Timonedá: Castell d’Emaus, 1569), “les verdaderes medidas de terra (...) meeida que te un peu” (Pou: Thesaurus, Valencia, 1575), etc.

Les primeres vacunes contra l’anguila o cólera, en contra de la opinió de Ramón y Cajal, s’ascomensaren a inocular en Alsira, Chiva, Chest, Benifayó, Valencia, etc.

Trencá per els nyérvits, l'ama de casa conclouix en esta rahanamenta: “El día manco pensat / si no morím de l'anguila/ morirem envenenats”. Exponent del valenciá del sigle XIX, Escalante reproduix el parlar rápit d'algún personage y, per eixemple, en este cas suprimix la vibrant *-r-* de la prep. clásica *pera* > *pe(r)a*, recurs *pera* donar caràcter a la sinyora; pero la preposició sempre estigué viva en valenciá de tot el Reyne:

Aixátiva: “**pera** els efectes de...” (Bellver: La creu del matrimoni, 1866, p.1)

Novelda: “está reservat **pera** mi” (El Tío Gabia, Novelda, 7 -I- 1884)

Alacant “**pera** que estaguera al alcanse de tot...” (Garrotá de sego, 19/08/ 1888, Alacant, p.2)

Valencia “**pera** qui fi va ser creat” (Vives, F. Pere: Catecisme valenciá, 1907, p.28)

Castelló “mosatros a fer natilles **pera** postres” (Soler, S.: ¡Mos quedem!, Castelló, 1907, p. 25)

Castelló “**pera** la meua vellea” (La matansa del serdo, Castelló, 1911, p. 23)

Elig “**pera** que tot el mon vixca” (Semnari ‘El Obrero’ d’Elig, 30 de giner 1938)

Alacant “**pera** representar al distrit” (Ensómit d’un foguerer, Llibret Benalúa, Alacant, 1960)

Era valenciá de juristes: “**pera**’l be publich y de molt gran treball” (Nofre Ginart: Reportori dels Furs, 1608)

Valenciá cult universitari: “**pera** tot lo sobredit” (Const. Univ. de Valencia, 1611)

Dels administratius: “despachá en l’aduana **pera** dur a Castella...” (Archiu Mun. d’Alacant, Llibre de la peixca d’Alacant, 1578, f. 10)

Dels poetes: “**pera** que se...” (Matéu y Sanç: A la Verge de la Sapiencia, 1642)

Del eixércit: “senyalá **pera**’l socorro” (A. H. Oriola, L. 984, Orde Generalitat, 13 març 1650)

Dels erudits: “**pera** fer censura de...” (Archiu Patriarca, BAHM, 349. Nunyes, Pere J.: Epístola, c. 1560)

Dels cortesans de Germana de Foix: “allargat la festa **pera** despusedemá” (Milá, Lluís: El Cortesano, 1561)

Dels clásics com Jaume Gaçull y místics com Anyés: “**peral** çel” (Anyés: La vida del gloriós Abat Sant Juliá, 1527,v.76); y aixina aumpliríem una tonellá de fulles en testimonis de la prep. valenciana *pera*; cast. *para*; cat. *per a*. En el valenciá del temps de l’anguila, entre 1834 y 1885, trobem lléxic que més de u creu aulorar castellanisme en ell; per eixemple, el ‘envenenat’ usat per Escalante, en realitat era un cultisme valenciá derivat del lletí *venēnum*: “veneno, en que maten / tan sols en lo salivar” (Ros: Paper entretengut... pera les Carnistoltes, 1742); “al temps present / veneno pestilencial” (BNM, Col. Barbieri, Un llaurador li declara son amor a una Dama, c.1750); “veneno, venenós, venenositat” (Escrig: Dicc.1851); “del arbolat jovenet / tot ganao ben llutet, / que pa’ls abres, tin present, / es veneno tota dent” (Fagés de Romá: Arorismes rurals catalans traduïts al valenciá, 1853, p.61), etc.:

“envenenar” (BMV, Serrano Morales, ms. 6549, Dicc. valenciá, any 1825)

“envenenar en herbes” (Escrig: Dicc. 1851)

“envenenant les idees” (Ballester Pastor: Passions de l’horta , 1914, p.5)

“la sanc li envenena” (Martí Orberá: Honra entre llengües, 1927, p.16)

Escalante arreplegava ductes paregudes a les que tenim hui en el COVID-19, com les causes de la mort d’algún conegut; y dona l’eixemple de u que faltá, ¿per l’anguila o una fartá de polp? :

“Preguntaliu a ton tío

Nelo el del carrer de Quart,
qu’era amic d’ell, que te diga
de qué s’ha mort y vorás.

De la epidemia, del cólera.
Mentira, de una fartá

de polps y sepia, de un cólic”

Preguntaliu a ton tío:
Nélo el del carrer de Quart
qu’era amic d’ él, que te diga
de qué s’ha mort y vorás.
De la epidemia, del cólera.
Mentira, de una fartá
de polps y sepia, de un cólic.

Abanda de chicotets lapsus, trobem el verp *vórer* del valenciá modern, aixina com morfologies nostres de fa sigles, com *polp* y *sepia*:

“sepies, polps” (DECLLC, en text valenciá de 1324)

“polp” (March, Jacme: Dicc. 1372)

“polp” (Roig: Espill, 1460)

“polp almesquer” (anotacions de Miquel Johan Pascual en Rondaletio de Piscibus, Lyon, 1554, p. 535)

“polp, peix” (Vilarig: Memorial... han de pagar les mercaderies, 1607)

“polp, polps” (Orellana: Cat. peixos en lo Mar de Valencia, 1802)

“polp: pulpo” (BMV, Serrano Morales, ms. 6549, Dicc.valenciá, 1825)

“polps, sepietes” (Roig y Civera, A.: El casament de les borles, 1874)

“madur a colps, com un polp” (Un pillo y els chics educats, 1846, p. 42)

U que patí el pánic del cólera va ser el croniste Vicent Boix en mig de les festes a Sent Vicent Ferrer, perque la mort tornava una y atra vegá a Valencia, que encá lluía flors festives: «Mucha parte de sus flores se agostaron en seguida por el aliento mortífero de la epidemia, que sentada sobre los sepulcros de las victimas de año anterior, esperaba que se apagara la última voz de las fiestas para... Apresurémonos a concluir este trabajo, porque el soplo mortífero del cólera baña ya nuestras frentes: la epidemia estaba esperando silenciosa que se apagaran las últimas luces de de las fiestas... las ataúdes que cruzaban en altas horas la ciudad...»⁹

Asoles quatre anys més tart del terror vixcut y descrit per Boix en 1855, este dibuixet de la fira de Nadal en Valencia mos confirma lo dit per l'historiaor¹⁰: els valencians intentaven fer sa vida, sinse que l'anguila els martafallara del tot. Els versets mos diuen que'ls valencians tenían més porega als gafauts polítics que a la enfermetat del vírgula, y els furtaven tant que no'ls aplegava ni pera dos caixetes de torró en la fira de Nadal de 1859: «Per Nadal ya es bo y sabut / qu'en tots els pobles d'Espanya,/ portant per setro una canya,/ no més reina el gafaut./ Uns peixquen net, atres brut,/ y en tant de afluixa y estira/ será un chasco, si be es mira, que, cuant tots menchen torró, / no puga comprarmen yo/ dos caixetes en la fira.»

Fira de Nadal en la Valencia del 1859. Nostres antepasats aprofitaven el poc temps que'ls deixaven les guerres carlistes y l'anguila pera fer vida de sempre.

Al vórer estes llínees me torna al cap el melós valenciá d'aquells companyers que, asobintet¹¹ y ensomiant, volien apanyar el mon en les charraes a hores del Rat Penat en La Pilarica ¡Qué valenciá més bonico parlaven Ramón Inglés, Alfonsito, Sebastiá y Bolufer!. Mosatros teníem l'aspecte de cromos de calendari, pero ells eren prototip del idealiste sinse més quimera que la cultura. Estar en ells era una festa d'ingeni y pau sinse fi. Estic segur que si escoltaren a u dels comisaris que mos volen 'dignificar' la llengua, li diríen: “yo no l'antenc en eixa llengua tan enredrá que parla; digameu en valenciá.”¹² En fi, mos pasá el temps de l'anguila y, pera donar més tristea als renglons, em diuen que ha faltat Ricardo Bellveser, al que coneguí cuan treballava en Las Provincias junt a Baltasar Bueno, en l'Alameda, y li fea els discursos al meu amic González Lizondo. El periodiste, bona persona, va ser protagoniste d'algún artícul meu ahon eixía com 'El Dotor Taranyina'. Deu que li done bon pos.

9 Boix, V.: Fiestas que en el s. IV de la canonización de San Vicente Ferrer se celebraron en Valencia, 1855.

10 En 1851 ya's plantejava deixar per escrit la caiguda de la -d- intervocálica en paraules con: “*historiahor*” (Escrig: Dicc. 1851), ficant -h- muda en substitució de la dental sonora.

11 Del lletí *subinde*; cast. *frecuentemente*: “venen alguns capellans... molt asobint” (BUV. Morlá, Ms. 666, c. 1649); “de que tan asobint...” (Ballester: Ramellet del bateig, 1667, p. 20), etc.

12 Caps y senteners, 1892, p.52.